

Utolsó napok Fiumében

Takács Zsuzsanna Mária*

Abstract **Last Days in Fiume.** Fiume, today's Rijeka, lives in many ways in the Hungarian historical memory. During the past centuries a picture developed that is connected to the „Hungarian” port. However, it is questionable how Fiume and the education there were „Hungarian”, what the everyday life, the schooling were in a community where most of the inhabitants spoke not the official language of the state, and belonged to another culture. On the basis of three totally different primary written sources, the study attempts to introduce how differently those people saw Fiume and the last „Hungarian” months that lived as teachers, students and at the same time as members of different nationalities for longer or shorter periods in the seaside town. The centre of our research was the sources from the 1910s. Following the comparative analysis of works connected to Fiume by Agliceriu Remus and Samu Szabó, school directors in Fiume and Olga Koós, teacher, we can get a picture different from the general about the town before 1918. By analysing their works we got an insight into an interesting, but so far unknown part of Fiume's school history.

Keywords Fiume/Rijeka, memoirs, education, teachers

Fiume a magyar emlékezetben¹

*„A történelemben élünk – de nem tudunk semmit. Húsz év múlva jönnek majd a törté-
nészek. Ők tudni fogják.”²*

*„A történelemben élünk – olvasható mottóként Lénard Jenőné visszaemlékezésében –
de nem tudunk semmit.”* A „történelemben éltek” azok az emberek is, akik az egykori Fiume utcáit rótták és különböző nyelveken beszéltek, különféle nemzetekhez tartoz-

* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar / University of Pécs Faculty of Humanities, Hungary
e-mail: takacs.zsuzsanna@pte.hu

¹ A tanulmány Fiume történetére vonatkozó része és az Agliceriu Remus által írt jelentés elemzése megjelent a Pécsi Tudomány „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola 2010-es évkönyvében.

² Az idézetet Lénard Jenőné mondta fiának, in: Lénard 1972, 20. o.

tak. Ismerték egymás hagyományait, melyek nagyon is különböztek egymástól, mégis valamennyien összetartoztak, mert mindannyian fiumeiekké váltak, fiumeiek voltak.

„...majd jönnek a történészek...” – folytatódik az idézet. A történészek nem hűsz, de jó száz év elmúltával sem ismerték meg igazán a 19. és 20. század fordulójának Fiuméját, azt a várost, mely oly különleges helyet foglal el a magyar történelemben. Fiume a mai napig elevenen él a magyar emberek emlékezetében, ami azért is érdekes, mert már eltűnt az a nemzedék, akik számára Fiume nem a külföldet jelentette, hanem az ország egyik városát. „Bárki, aki kijárta az általános iskolát – olvasható Lénard Sándor írásában –, *Fiumét magyar városnak ismerte. Nem indultunk tehát külföldre, sőt, az volt az érzésünk, hogy a magyar kormányok által kedvelt helyre kerültünk...*”³ Ez a város még annyi év múltán is úgy maradt meg a közös emlékezetben, mint magyar város. Nem lett olasz, jugoszláv, majd horvát Rijeka, hanem megmaradt magyar Fiuménak, annak ellenére, hogy a magyarok mindenkoron kisebbségben voltak az olaszok és horvátok mellett.

Ez a tanulmány nem a város történetét kívánja bemutatni, megtették azt már sokan. Két fiumei iskolaigazgató, Agliceriu Remus feljegyzését, Szabó Samu visszaemlékezését, valamint Koós Olga tanítónő gyermekkorára visszatekintő írását közli egy olyan korszakról, mely sorsfordító volt az európai történelemben, és új kezdetet jelentett Fiume és a fiumeiek életében (is). Egy korabeli igazgatói jelentés és két jóval később, már idősebb korban íródott visszaemlékezés. Mindegyik írásban megjelennek személyes élmények és szubjektív vélemények is, így olyan képet kap az olvasó a város mindennapjairól, az iskolák működéséről, melyet a későbbi korok emberének emlékezetéből már kitörlődött.

A magyarok számára Fiume az álmok, a vágyak városa volt. Vágyakozás a magyar kikötő után, a „magyar” tenger után. S ez az álom egy rövid időre valóság lett, de nem békés valóság, hanem sok nehézséggel, sok kudarccal, sok rossz döntéssel terhelt. Az álmok városából mára az emlékek városa lett, ahogyan Fried Ilona egyik könyvének címében találóan szerepel.⁴ Az emlékek azonban nagyon eltérőek. Hiszen elég csak arra gondolni, hogy egy családon belül is hány különböző módon felidézett kép, gondolat létezhet ugyanarról az eseményről, személyről, vidékről. Így természetesen nagyon is különbözőek azok az emlékképek, amelyek Fiuméről megőrződtek azok lelkében, emlékezetében, akiknek életében, hosszabb-rövidebb ideig, Fiume az otthont jelentette.

Mindenkinek volt (s van) egy képe Fiuméről, a magyar tengeri kikötőről. Ez a kép lehetett színezett vagy fekete-fehér, lehetett olyanoké, akik valamilyen módon kötődtek színhöz, s lehetett olyanoké, akik csak átutaztak a városon. Megint más kép alakult ki azokban, akik olasznak vagy horvátnak születtek a tengerparti városban, és más képet őriztek azok, akik ugyan sosem laktak, de még csak nem is jártak ott, mégis, mivel a Magyar Korona területén éltek, magukénak érezték a város. Mások elbeszélése révén, az újságokban megjelenő írások alapján kialakult bennük egy kép a magyar kikötővárosról. Azok az emberek pedig, akik innen indultak új hazát keresni, és akik az első világháború kitöréséig folyamatosan érkeztek a városba, nekik Fiume, bár csak néhány napot töltöttek el ott, mégis meghatározó emléket jelentett, mert az volt az utolsó magyar város, amit szemükkel láttak, mielőtt elhagyták szülőföldjüket.⁵ Fiume az Osztrák-Magyar Monarchia a világhírű fürdőéletének kapujává vált, miután megépült a Budapest-Fiume vasútvonala (1873). Ezt követően az Isztrián található kis

³ I. m., 13. o.

⁴ Fried 2001, 293. o.

⁵ Ladányi 2004, 51. o.

halászfalvakból – Lovrana, Volosca és a máig híres Abbázia – néhány év alatt első számú tengeri fürdőhelyekké lettek. Létrehozták az olasz-francia Riviéra mását az Adriai-tenger partján.⁶ Ebből is adódik, hogy az akkori ország területén élők egy részének voltak emlékei Fiuméről, és sok családban, idősebb generációhoz tartozókat kérdezve, előbukkanhatnak a városhoz kapcsolódó történetek. A magyar köztudatban azonban a Fiume-kép, az emlékek nagyon pozitívak, illuzórikusak, és ebből is adódóan nem vagy csak nagyon nehezen tudják elfogadni azt, hogy az ott élt (és ma ott élő) különböző nemzetiségűek számára teljesen mást jelentett a magyar jelenlét.

A nyelvkérdés, a Magyarországon hozott törvények, rendeletek, amelyek nem igazodtak Fiume sajátos viszonyaihoz, komoly nehézségeket okoztak, konfliktusokat generáltak minden területen, így az oktatásban is. Agliceriu Remus feljegyzése rávilágít azokra a gondokra és konfliktusforrásokra, melyek elvezettek ahhoz, hogy az első világháború után az addigi „ellenséges erőket” felszabadítóként fogadják a városban.

Fiume történelmét mindig is meghatározta földrajzi fekvése. Hegyekkel körberkerített, szigetekkel védett öble a hajózásban védelmet, biztonságot jelentett, ugyanakkor elszigetelte a környező vidékektől. Fiume a 16 század eleje óta tartozott a Habsburg Birodalomhoz és 1776-ban került a Magyar Koronához. Kezdetben a zágrábi Horvát Tanács igazgatta, majd 1779-től *separate coronae adnexum corpusként*, vagyis a Koronához csatolt külön testként közvetlenül a Magyar Korona fennhatósága alá került.⁷ A 19. század során többször váltogatták egymást Fiume „birtoklói”, hiszen a napóleoni háborúk után újra Habsburg fennhatóság alá került, majd 1822 és 1848 között ismét a magyaroké lett. A magyar szabadságharc leverését követően pedig a horvátok kapták meg. Az 1865-ös országgyűlésen a város polgársága kérte, hogy Fiume újra a Magyar Korona része lehessen, így az 1868-as horvát-magyar kiegyezés után ismét, mint „*corpus separatum*”-ot csatolták a Magyar Koronához.⁸ Az 1868. XXX. törvénycikkben olvashatjuk, hogy „*Fiume külön testet képez, amelynek, mint ilyennek külön autonómiája van s erre vonatkozó törvénykezési és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűléses Horvát-Szlavón-Dalmátország országgyűlése és Fiume közt küldöttségi tárgyalások útján közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközendő.*”⁹ A Fiume igazgatásáról a magyar minisztertanács 1870-ben rendelkezett: „*Az egész magyar-horvát tengerparton a tengerészeti ügyek intézésére, nemkülönbön Fiume város és kerületének összes kormányzatára nézve egy kormányzó nevezendő ki, aki mint az egész magyar-horvát tengeremelléken a tengerészeti kormányzat vezetője, egyszersmind a Fiumében szervezendő királyi tengerészeti hatóság elnöke is leendő.*”¹⁰ Az uralkodó a magyar kormányfő ajánlására gróf Zichy Józsefet nevezte ki fumei és magyar-horvát tengerparti kormányzóvá, akinek hatásköre kiterjedt a városra és környékére, hozzá tartozott a közigazgatási, törvénykezési, tengerészeti ügyek mellett az oktatásügy is.¹¹ A lakosság száma ettől kedve emelkedett, azonban arányaiban mindig megtartotta a markáns olasz és horvát többséget. A városban élő olaszok aránya 1890-ben 44%, míg a horvátoké 36% volt a 3,6%-os magyar lakossággal szemben és a helyzet 1910-re sem változott meg jelentősen. Akkor is a lakosság 48,6%-a olasz, 25,9%-a horvát származású volt, viszont ekkora a magya-

⁶ Kósa 2004, 45. o.

⁷ Fried 2001, 11. o.

⁸ Magyar kereskedelmi tengerhajózás Fiumében, 2010.

⁹ Simonné Pallós 2003, 125. o.

¹⁰ Kiss 1968, 784. o.

¹¹ Uo.

rok aránya elérte a 13%-ot.¹² Bár a magyar törvények és iskolarendszer volt érvényben, a Fiume városa széleskörű autonómiát élvezett, amit a hat évre választott képviselőtestület és a szintén hat évre választott polgármester gyakorolt, akit azonban a királynak kellett kineveznie.¹³ Azonban az az érdekközösség, ami Fiumét a Magyar Koronával összekötötte, a 20. század elejére megbomlott. Egyre erősebben nyilvánult meg a magyar nacionalizmus, de ezzel egy időben tapasztalható volt az olasz és a horvát nemzeti eszme felerősödése is.

Fiumei oktatásügy

Az állami iskolákban az oktatás nyelve hivatalosan a magyar volt, ám az olasz anyanyelvű tanulók magas aránya miatt segédnyelvként (sőt tanítási nyelvként) használniuk kellett az olasz nyelvet. A városi iskolákban, melyek fölött a város képviselőtestülete és a három évre választott Iskolatanács gyakorolta a felügyeletet, a tanítás nyelvének az olaszt, a külvárosokban pedig az olasz és a horvát nyelvet tették meg.¹⁴ Ez az Iskolatanács közvetlen kapcsolatban állt a képviselőtestülettel és a minisztériummal, melyeknek évente jelentést is tett működéséről.¹⁵ Az 1868. évi népoktatási törvény (XXXVIII. tc.) kötelezővé tette a 6-12 éves korú gyermekek oktatását, így az analfabetizmus aránya Magyarország területén 1890-re 47, 1910-re pedig 33%-ra csökkent, de még így is nagy volt a lemaradás Nyugat- és Észak-Európa országaival szemben, ahol ez az arány már 10% alatt volt.¹⁶ Fiumében ez az arány sokkal jobban hasonlított a nyugati és északi országokéhoz, hisz az itt élők, kereskedők, tengerészek, iparosok számára nélkülözhetetlen volt az, hogy írni és olvasni tudjanak. A századfordulóra a hat éven felüli lakosságot tekintve a férfiak 88,1, a nők 78,6%-a tudott írni és olvasni, ami átlagban 83,2%-ot jelent.¹⁷ Az Eötvös-féle népoktatási törvény az egyéni szabadságjogok tekintetében nagy előrelépést jelentett, mivel kodifikálta az anyanyelvi népoktatáshoz való jogot és ezen a ponton lényegesen eltért a századfordulóra kialakuló erősen nacionalista, asszimilációra törekvő magyar politikától.¹⁸ A 19. század utolsó évtizedeiben azonban az egyre keményedő magyar nacionalizmus Fiumében találkozott az egyre markánsabban megjelenő olasz irredentizmussal és az erősödő horvát nemzeti eszmével is. A magyarok, akik Fiumében a magyar állam megtettesítői voltak, egyre többször konfrontálódtak a többségi lakossággal. Az államnyelv széles körben való használatát – így az oktatásban is – ekkor kezdték szorgalmazni a városban.

Agliceriu Remus jelentése 1919-ből

A Torrettai Állami Elemi Iskola igazgatója, a valószínűsíthetően román származású Agliceriu Remus így írt erről: *„A nem magyar vidékeken felállított magyar tannyelvű iskolák legnagyobb bűne nem az, hogy a tanulók zöme által nem teljesen megértett nyelven tanítanak és így csak felületes ismereteket nyújtanak, hanem leginkább az,*

¹² Fried 2001, 24. o.

¹³ Kiss 1968, 784. o.; Fried 2001, 25. o.

¹⁴ Simonné Pallós 2003, 126. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Romsics 2003, 42. o.

¹⁷ Fried 2001, 72. o.

¹⁸ Kelemen [é. n.].

*hogy főcéljuk a magyar nyelv tanítása és terjesztése és végcéljuk a magyarosítás.*¹⁹ Véleményét még ennél élesebben is megfogalmazta, amikor kijelentette, hogy amennyiben később még lesznek magyar tannyelvű iskolák, akkor „*véglegesen szakítsanak azzal a bűnös rendszerrel, amely a múltban egyetlen célt tartott szem előtt: minél előbb és minél gyorsabban kiirtani a nem magyar anyanyelvűek kebléből a más fajhoz, más nemzethez való hozzátartozás érzetét*”²⁰

A torrettai elemi iskola helyzetéből adódóan is felkeltette a magyar politikusok érdeklődését. Torretta, azaz horvát néven Turnić önálló település volt (alközség) és koedukált iskolájában főleg az ipari negyedben dolgozók gyermekei tanultak. Az iskola fontossá vált abból a szempontból, hogy versenyképes társává váljon a belvárosban lévő iskoláknak.²¹ A lakosság nemzetiségek számarányai megmutatkoztak az iskolákban is. A magyar nyelv, mint tanítási nyelv erőltetése ezért teljesen érthetetlen. Egy iskola, a Fiume-Belvárosi Magyar Királyi Állami Elemi Fiúiskolát példáján jól illusztrálható, milyen arányban voltak jelen a különböző nemzetiségű gyermekek az oktatási intézményekben: olaszok 44,86%, magyarok 26,97%, horvátok 15,96% és németek 11,65%-os arányban.²² A diákok 54%-a beszélt legalább két nyelvet, azonban a legtöbbet az olaszt használták, mint beszélt nyelvet. Azonban meg kell jegyezni, hogy a városi és a magániskolák ellenálltak a magyar nyelv bevezetésének, a legtöbb iskolában még választható tantárgyként sem szerepelt az oktatott tantárgyak között. 1875-ben ugyan a középtanodában bevezették a magyar nyelv és irodalom magyar nyelven történő oktatást. Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy osztály látogatása igen gyér volt, akkor ennek a döntésnek a hatása elenyésző volt. A német nyelv oktatásának meghagyása az addig németül, a német nyelvet tanuló diákok érdekét szolgálta. 1881-től, a főgimnázium megalakulásával jelentek meg egyre nagyobb számban a magyar származású tanárok, akkor vezették be a magyar tananyagok szerinti oktatást.²³ A főgimnázium tanárai „tanítani képes szinten” beszélték az olasz nyelvet, hiszen fiumei alkalmazásuk előtt olaszországi egyetemeken fejlesztették, erősítették az otthonról hozott nyelvismeretüket.

A Fiumébe került tanárok között is nagy volt a fluktuáció. Sokszor betegség, de leginkább a munkakörülmények miatt (több nyelven történő tanítás, szakmai kudarcok, személyes élethelyzetek) kérték áthelyezésüket. Előfordult, hogy már vissza sem tértek a betegállományból, a szabadságról, ismeretlen helyre távoztak, ahogyan a torrettai iskola egyik tanítónője is tette. „*Donáth Mária orvosi bizonyítvány alapján 4 heti szabadságot kért a kormányzóságtól – írta az igazgató –, majd folytatólagosan újabb 2 hetet. Szabadságának lejártá után azonban minden bejelentés nélkül eltávozott és mai napig nem tért vissza. Tartózkodási helyét nem jelentette be.*”²⁴

Az első világháború utolsó évében a város életében hatalmas fordulat következett be. A világháború végére az az ország, melyhez tartozott, darabjaira hullott szét. „*Az olasz hadsereg feltartóztatlan rohamai alatt az osztrák-magyar armádia acél falanxa megrepedezik (...) majd pozdorjává és ronccsá válik. (...) egy elcsigázott, uniformisos emberáradat özönlük át a városon gyalog, lóháton, fejvesztetten, vezető nélkül. Az osztrák-magyar armádia felbomlott. Nincsenek már hadtestek (...) honvédek megindító, zavaros össze-visszaságban tolonganak a vasútállomás körül. (...) A*

¹⁹ Agliceriu 1919, 16. o.

²⁰ Uo., 15. o.

²¹ Fried 2004, 135. o.

²² Az adatok százalékos arányait Fried Ilona számszerű adatai alapján a tanulmány szerzője számította ki (Fried 2001, 72. o.).

²³ Fried 2001, 73. o., 137. o.

²⁴ Agliceriu 1919, 1. o.

hadsereg összeomlásával összeomlott, szétmállott a Babel torony: Ausztria-Magyarország, a bitófák birodalma” – olvashatjuk a jelentésben, melyben egyáltalán nem a keringőt táncoló, békebeli Monarchia képe rajzolódik ki elénk.²⁵ „*A nagy temetéssel egyidejűleg – folytatta Remus – sajtószerű esemény játszódik le Fiumében. A kormányzói palota ormán lengő magyar zászló sárba hull és letiportatik.*”²⁶ Agliceriu Remusról ezen kívül csak annyit tudunk, hogy az iskola igazgatójaként még a második fiúosztályt tanította, de arról már nincs tudomásunk, mi lett vele, miután Gabriele D’Annunzio²⁷ elfoglalta a várost, majd 1924-ben Mussolini vezette Olaszországhoz csatolták. Az igazgatói jelentésből azonban nyilvánvalóvá válik, hogy elszántan küzdött a magyarosítás politikája ellen és szólalt fel többször tanítói gyűléseken, a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban, de még a Néptanítók Lapjában is jelent meg ezzel kapcsolatban írása.

Szabó Samu emlékei

Ugyancsak az 1918-as eseményekről írt részletesebben visszaemlékezésében bártfai Szabó Samu (Sámuel, 1860, Bártfa–1945, Budapest), aki az 1883/1884-es tanévben került a fumei Magyar Királyi Állami Főgimnáziumba, mint a klasszika filológia tanára és az ifjúsági könyvtár vezetője, később pedig az intézmény igazgatóhelyettesévé nevezték ki.²⁸ „*Az összeomlás után egy marhaszállító kocsiában menekültem el családommal együtt Fiuméből. – írta az idős igazgató –...a Fiumében eltöltött 36 esztendőre vonatkozó feljegyzéseimet ott kellett hagynom. Még csak egyetlen egy Értesítőt sem hozhattam magammal (...) Így tehát jelen feljegyzéseimnél minden forrás hiányában, kizárólag az emlékezőtehetségemre vagyok utalva. Már pedig egy 85 éves embert könnyen cserben hagyja a memóriája! Ezen okoknál fogva már előre kijelentem, hogy az itt következő visszaemlékezés még arra sem akar igényt tartani, hogy a Tengerészeti Akadémia történetének csak vázlatául is tekintessék. Egyszerű adatgyűjtés akar ez lenni, itt-ott nagy hézagokkal, hiányokkal, esetleg időrendbeli tévedésekkel...*”²⁹ Figyelemreméltó Szabó Samu megjegyzése, amit a memoárirók (és a kutatók is) sokszor figyelmen kívül hagynak: az emberi emlékezet nem tökéletes. A visszaemlékezések, az emlékezet a (vissza)emlékezők saját igazságait mutatják be, nem pedig a valóságot, mivel azt olvashatjuk ezen írásokban, hogyan is látták a rögzítés pillanatában azokat az eseményeket, melyeket papírra vetettek.³⁰

Szabó Samu 1895 augusztusában lett a Nautica, vagyis a Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia történelem és magyar tanára, valamint igazgatóhelyettese Kotán Dezső,³¹ az Akadémia igazgatójának meghívására. Fiumében már a 18. század végén folyt tengerészképzés, ami kisebb szüneteket követve az 1850-es évek elején indult újra. A századfordulón fennálló intézmény az 1871-ben összevont két tengeré-

²⁵ Uo., 11. o.

²⁶ Uo.

²⁷ Gabriele D’Annunzio (1863-1938) olasz költő, író és politikus. Az olasz nacionalizmus egyik vezéralakjaként jelentős propagandatevékenységet folytatott. A Fiumében létrehozott Carnarói Olasz Kormányzóság a fasiszta berendezkedés egyik korai megnyilvánulása volt (Magyar Nagylexikon, 1998, 310. o.).

²⁸ Értesítő 1885, 32. o.; Horváth 1999, 103. o.

²⁹ Szabó [é. n.].

³⁰ Golnhofér–Szabolcs 2009, 21. o.

³¹ Kotán Dezső (1861, Jászberény – 1935, Budapest) iskoláit szülőhelyén, Pécsen, Budapesten és a fumei haditengerészeti Akadémián végezte. 1880-tól tényleges haditengerésztiszt, 1891-től sorhajóhadnagy. 1894. július 29-én nevezte ki a kereskedelmi miniszter a fumei tengerészeti főiskola igazgatójává, ahol a légtűntet, a tengerrajz, majd a hajózástan tanára is volt (Horváth 1999, 97. o.).

szeti iskolából alakult ki és 1872-től a Királyi Tengerészeti Főtanoda nevet viselte.³² Kotán Dezső sorhajóhadnagy 1894-ben lett az akadémiai rangra emelt iskola igazgatója és kezdte meg reformtevékenységét. Szabó Samu emlékiratának nagyobb része ehhez az időszakhoz kapcsolódik, melyből ezen tanulmány csak az utolsó hónapokra vonatkozó feljegyzéseket használja fel, mivel ezek ugyanarról az időszakról szólnak, mint a másik igazgató, Agliceriu Remus jelentése.

Az 1918 őszi események

1918 őszen nemcsak az első világháborúból visszatérő katonák áradata és a szövetséges olasz, amerikai és francia hadtestek örömmámorban úszó bevonulása okozott fejtörést a város vezetésének, hanem egy sokkal hatalmasabb és veszedelmesebb ellenség közeledett és támadta meg a várost. Ez az ellenség sokkal nagyobb pusztítást végzett, mint a háború. A spanyolnátha³³ az egész világon szedte áldozatait, így Fiumében is. *„Október 4-én a tisztí orvos intézkedésére – írta Agliceriu – a spanyol járvány ijesztő méretű elterjedése folytán iskola és óvoda határozatlan időre bezárattott. (...) A spanyoljárvány kérlelhetetlenül dühöng és fantasztikus méreteket ölt. (...) A temetőben sírásók hiányában temetetlenül fekszenek, sorakoznak a halottak.”*³⁴

Fiume vezetésében az olaszok és a horvátok vették át az irányítást, mindkettő saját kormányzati apparátust állított fel. A Horvát Nemzeti Tanács mellett létrejött a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács Antonio Grossich elnökletével. Az olaszok 1918. október 30-án kihirdették az Olaszországhoz való csatlakozásukat. Ez azonban ellenkezett a nemzetközi szerződésekkel, mivel azok Fiumét Horvátországnak ítélték, ezért 1918 novemberében olasz, amerikai és francia csapatok szállták meg a várost.³⁵ *„Ki írhatja le Fiume örömét - olvassuk az igazgató jelentésében -, a midőn feltűnik a láthatáron zászló és virágdíszben »Emanuele Filiberto« olasz dreadnaught! (...) Ki szemtanuja volt ennek, ki látta az örömkönyveket és hallotta a megkönnyebbülés sóhajait, ki látta a síró aggastyánokat és az édesen nevető gyermekereget, az önbizalom teljes ifjúságot, a lángoló arcú hajadonokat, ki látta a zászlóerdőt és a pántlika- és kokárdadísz, ha nem örült, vagy gonosztevő, meg kellett tanulnia mi a megváltás, felszabadulás.”*³⁷ A lakosság kitörő lelkesedéssel fogadta a szövetséges csapatokat. Az élet a tengerparti városban nagyon „békésen” folyt a „megszállás” idején. *„Aki valami harciast akart látni – fogalmazta meg Lénard Sándor visszaemlékezésében, aki kisgyermekként ekkor került a városba –, fel kellett kapaszkodnia a Gherbacz-ház legfelső emeletére. Itt lakott a magyar Tengerészeti Akadémia tanára, egy békés természetű tengerészkapitány. Volt neki egy műszere, ami apámnak, a gyalogos kapitánynak hiányzott: egy nagy távcső. El lehetett vele látni egészen a kikötőig, az ott álló nehéz angol hajóig – egy »dreadnought«, világosított fel a kedves professzor – és a kis francia cirkálóig. A*

³² Horváth 1999, 17. o., 27. o.

³³ A spanyolnátha („La Grippe”) 1918–19-ben az influenza A vírusának első és egyúttal legpusztítóbb világméretű járványa volt, amely a Föld teljes lakosságának mintegy 20–40 százalékát megbetegítette. Már 1918-ban több áldozatot követelt, mint az egész első világháború; a két évben mintegy 50 millió (a legszerényebb becslések szerint 20 millió, a legdurvábbak szerint 100 millió) ember halt meg a járványban. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Spanyol%C3%A1tha> [2010.05.05]

³⁴ Agliceriu 1919, 10. o., 12. o.

³⁵ Fried 2001, 16. o., 177. o.

³⁶ Emanuele Filiberto aostai hercegről elnevezett pre-dreadnought típusú csatahajója az Olasz Királyi Haditengerészetnek, amit 1893–1902 között építettek. http://en.wikipedia.org/wiki/Ammiraglio_di_Saint_Bon_class_battleship [2010.05.06]

³⁷ Agliceriu 1919, 12–13. o.

séta közben látott tengerészek minden bizonnyal ezekről a mostanáig csak tengeri ütközeteket ábrázoló képeken látott a hajókról jöttek. Délutánonként még a tengerben vízipólózó angolokat is láttuk a távcsővel. A sportot kevésbé kedvelő franciák a fedélzeten beszélgettek.”³⁸ Erről a csatahajóról és kapitányáról megemlékezett Szabó Samu is: „november 20. Dondero sorhajókapitány »Emanuele Filiberto« parancsnoka, mint a Tengerészeti Hatóság ez idő szerinti vezetője, délelőtt 10 órára összehívta a Tengerészeti Hatóság és a Tengerészeti Akadémia tisztviselőit és tanárait. Kijelentette: fontos érdek, hogy tovább folytassuk a működésünket, mert sok ezer beteg és sebesült vár még Albániában hazaszállításra és a partvidék élelmezése szempontjából is fontos, hogy a hajózás mielőbb meginduljon. Felszólította a tisztviselőket, hogy továbbra is végezzék feladatukat, mint régen, a megszűnt kormány alatt...”³⁹

Eközben a torrettai elemi iskolát és az óvoda épületét is 1918. november 7-én a zágrábi nemzeti tanács által kiküldött bizottság foglalta le, és szerb katonaság szállta meg. Majd tíz nap múlva megjelent az olasz Colonello Dina és a bersaglieri⁴⁰ zászlóalj parancsnoksága költözött az épületbe.⁴¹ Fiumét 1918. december 7-én szabad városá nyilvánították. Lakosságának ekkor 52%-a olasz, 43%-a szláv, többségében horvát származású volt.⁴² Az iskolában dolgozó tanítók közül, akik nagyrészt magyar és német származásúak⁴³ voltak, páran megmaradtak az új politikai rendszerben is. A tanítás a torrettai iskolában – iskolaigazgató írása szerint – normális keretek között folyt, bár a tanulók rengeteget mulasztottak, aminek legfőbb okát a szegénységben látta. Mindezek és a csonka szorgalmi idő dacára elfogadható eredményt értek el a tanév végére. Agliceriu Remus határozott véleményét fejezte ki akkor is, amikor javasolta, hogy az alkalmazandó tanterv kiválasztásakor „szükséges egy alapos, okos, becsületes, befolyás mentes tisztogatás (...) semmi barátság, semmi protekció. Megfelel: Igen vagy nem? Ha nem: fel is út, le is út!”⁴⁴ Itt, valószínűleg az általa is „hirhedt magyar adminisztráció”-nak nevezett politikai gépezetre gondolt, azokra az emberekre, akik – személyes kapcsolatokat figyelembe véve – döntöttek egy-egy tanító oda- vagy elhelyezéséről.

A Nauticán történt eseményekről napra pontosan tájékoztat Szabó Samu írása. Az épület ormán lengedező zászlót szinte naponta cserélték az olasz és a jugoszláv csapatok szimpatizánsai, mindenki magának akarta a stratégiaileg is fontos intézményt, melyet végül angol csapatok szálltak meg. Ezekre a napokra így emlékezett vissza írásában az intézet utolsó igazgatója: „Október 30. Délelőtt 9 óra felé Zustovich Kornél községi reáliskolai tanár vezetése alatt 8-10 fiúból álló csapat jelent meg az igazgatói irodában, s mint a »guardia nazionale italiana« tagjai, a »consiglio nazionale italiana« nevében követelték az intézet birtokában lévő magyar nemzeti lobogók kiadását. (...) november 1. Délelőtt 11 óra felé egy horvát úriember jelent meg az intézetben, s mint a jugoszláv nemzeti tanács megbízottja, annak nevében eltávolította az olasz lobogót és a horvátot tűzte ki helyette. (...) november 17. A jugo-

³⁸ Lénard 1972, 18–19. o.

³⁹ Szabó [é. n.].

⁴⁰ Bersaglieri: az olasz bersaglio, magyarul céltábla szóból képezték. Az olasz sereg vadászcsapatainak neve. A Bersaglierit Alessandro Ferrero della Marmora alapította. Az 1882. törvény minden hadtest mellé három zászlóaljat rendelt, háború idején 42.000 emberrel. <http://www.kislexikon.hu/bersaglieri.html> [2010.05.08]

⁴¹ Agliceriu 1919, 14. o.

⁴² Fried 2001, 177. o.

⁴³ Erre csak neveik alapján következtethetünk: Spanner Ilona, Szabóné Laczkovich Margit, Lenar Adél, Donáth Mária, Heszné Doleschall Edit, Collenz Mária, Beismann Antal és Petheő Amália, Brandegger Anna óvónők (Agliceriu 1919, 1. o.).

⁴⁴ Agliceriu 1919, 17. o.

szláv csapatok helyett az olaszok jöttek be! A parancsnokuk eltávolította dr. Lonaz horvát főispánt a kormányzói palotából. Erre és a Tengerészeti Akadémia épületére is az olasz lobogót vonatta fel. (...) november 27. 400 angol katona érkezett az intézetbe. Mivel az eddig lefoglalt helyiségekbe ennyi embert nem lehetett, lefoglalták a többi helyiségeket is, kivéve a magánlakásokat és a szertárakat. Emberségesen és udvariasan viselkedtek, de ha valamire szükségük volt, azt nem lehetett megtagadni.”⁴⁵ A Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia az első világháború kitörése előtt élte fénykorát, aztán a háború eseményei és a Monarchia széthullása körüli zűrzavaros időszak teljesen szétzilálta az intézményt, lehetetlenné téve a további oktatást.⁴⁶

Mivel Agliceriu jelentése csak az 1918-19-es tanév történéseire vonatkozik és Szabó írása is erre az időszakra koncentrál, ebből adódóan az ezt követő időszakról már nem olvashatunk. Az egykori állami magyar iskolák további története még feltárásra vár.

Fiume hovatarozása egyre komolyabb problémát jelentett és az olasz irredentizmus számára egyfajta mérőföldkövét annak, hogy meg tudják-e szerezni ezt a Rómától oly messze fekvő kikötővárost. A kikötő Európa egyik legfejlettebb és legforgalmasabb kikötője volt. D’Annunzio 1919. szeptember 12-én légionáriusaival bevonult a városba, és elfoglalta Fiumét. Október végén pedig bejelentette Olaszországhoz való csatolását. S nem telt el egy esztendő, kikiáltotta az önálló államot, melynek neve Carnarói Olasz Kormányosság/Reggenza Italiana del Carnaro lett.⁴⁷ A szemtanú, Lénard Sándor így ír a Parancsnok megérkezéséről: „Plakátokkal kellett Fiume lakosainak tudtára adni, hogy eljött a győzelem, a béke, a jólét... és a sors küldötte, a Quarnaro parancsnoka! A hős költő, Gabriele D’Annunzio neve nem sokat mondott az olasz halászoknak meg hajósoknak, és semmit sem a magyaroknak meg a horvátoknak.”⁴⁸

Kislány a tengerparton

Koós Olga (1904–1982) visszaemlékezése még a háború előtti időszakra vonatkozik, egy kisgyermek szemszögéből írja le a tengerparti városhoz kötődő élményeit. „1904-ben születtem Fiumében, a mai Rijekában. Ott éltek szüleim. Édesapám az ottani dohánygyár főtisztviselője volt. Szüleim nyolc évig éltek együtt, utána elváltak. (...) Nagyon szép asszony volt édesanyám, én gyermekfejjel a legszebbnek tartottam.” – így kezdődik az idős tanítónő 1970-es években született visszaemlékezése.⁴⁹ A szülők 1908-ban történt különválása után édesanyjával visszatért Siklósbodonyba, a Pécestől kb. 20 km-re, az Ormánság határán fekvő kis dél-baranyai településre, ahol az anyai nagyszülők éltek. A válás, a különélés abban a korban nem számított mindennapinak, sőt inkább megbotránkozást váltott ki annak ellenére, hogy a huszadik század elején a válások aránya Európában Magyarországon a legmagasabbak között volt. 1906-ban – olvashatjuk Tomka Béla írásában – száz házasságra 3,7 válás jutott az országban.⁵⁰ Koós Olga memoárjában nem említi, hogyan fogadták a falu lakói az egyedülálló anyaként hazatérő fiatalasszonyt, de életük nem lehetett a könnyű, hiszen egy év sem telt el, Olga anyai nagynénjével, aki magához vette és vállalta taníttatását, visszatért

⁴⁵ Szabó [é. n.].

⁴⁶ Horváth 2003.

⁴⁷ Fried 2001, 16–17. o.

⁴⁸ Lénard 1972, 20. o.

⁴⁹ Koós [é. n.].

⁵⁰ Tomka [é. n.].

Fiuméba, ahol annak férje vasúti tisztviselőként dolgozott. *„Itt kezdődik az én külön életem. – írta – Öt éves voltam. Nagynéném, az áldott jó Mamuska elvitt magával Fiuméba. Neki több gyermeke nem lehetett, egy fia volt, de az már kész ember volt, jogot végzett. Emlékszem vissza, amikor édesanyám felemelt, és nagyon sírva csókolgatót és mondta, el ne felejtse kislányom. Én nem tudtam, mi az, örültem az utazásnak.”* (Koós) Az utazásról, mely a századfordulón még a felnőttek számára sem jelentett mindennapi eseményt, még idős korában is a legnagyobb rajongással írt: *„A vonat előttem van, mintha látnám. Hosszú, nagy szerezvény. Nem egyedül mentünk Mamuskával, velünk jött rokonunk, Márkus Mariska és Náci bácsi, Mariska nagyapja. Mariska szép nagylány volt, 16 éves. Én a kis csöppség élveztem az utat, milyen élmény, milyen gyönyörűség az egy öt éves gyermeknek.”*⁵¹ Koós Olga kezdetben valószínűleg egy állami oktatási intézményben kezdte meg tanulmányait, de nem ismert, hogy melyikben, viszont hamar iskolát váltott. Erre az eseményre így emlékezett vissza: *„A régebbi lakóhelyünkről egy újabb, modernebb lakásba költöztünk, a nagybátyám vasutas volt és a vasút épített egy új házat. Az új iskola az teljesen olasz nyelvű volt.”*⁵² Nagy valószínűség szerint városi iskolába írták be nevelőszülei, mivel azokban volt a tanítás nyelv teljesen az olasz. Feltehetjük a kérdést, vajon hogyan és mit tanult kisgyermekként a fiumei iskolákban, ahol elemi iskolai tanulmányait kezdte. Az emlékiratban tett rövid utalásából csak azt tudhatjuk meg, hogy nagyon gyorsan megtanult olaszul. Későbbi életében és munkája során soha többet nem használta az olasz nyelvet, és írásában sem említi, hogy valaha segítségére vagy hasznára lett volna. Otthon, mint a legtöbb fiumei magyar családban az anyanyelvét használta.

A világháború idején tért haza édesanyjához és nagyszüleihez: *„Unokabátyámat elvitték a frontra, Galíciába, ott szíven lőtték és meghalt. Mindenki szomorú volt és sírt, nagynénim szörnyű bánatában meghabarodott. Egyik reggel felkelt az ágyból és nekem esett. (...) Édesanyám megérkezett, akkor már én egy ismerős családnál laktam, azok jó anyámnak azt hagyták, hogy legyek náluk és év végén hazavisznek.”*⁵³ A kis Olga Fiuméhez kötődő emlékei közt egyaránt megtaláljuk a boldog, mindenre fogékony, tanulni vágyó gyermek képét és az első világháború szörnyű eseményeit, következményeit, amelyek életében ott és akkor meghatározóak voltak.

Összegzés

Agliceriu Remus, egy nagy valószínűséggel román származású, magyar tanítóképzőben végzett, az olasz nyelvet jól ismerő iskolaigazgató jelentéséből sok érdekes kép villan fel Fiume eddig még el nem mondott történetéből. Szabó Samu, a Nautica igazgatójaként egy másik szemszögből látta és élte át az 1918-as eseményeket. Kettejük írása arra példa, hogy a soknemzetiségű város lakosai mennyire eltérően látták és élték meg egyazon időszak eseményeit. Koós Olga tanítónő emlékei eltérnek a két másik írástól, egy idős tanítónő emlékei a Fiumében kisgyermekként átélt eseményekről. Milyen emlékeket őrzött meg abból az időszakból, amikor elemi iskolai tanulmányait végezte egy átlagos magyarországi elemi iskolában.

A magyar történelem iránt érdeklődők többsége a mai napig egyfajta romantikus illúzióval tekint a városra, annak „magyar” voltára. A soknemzetiségű városban mindenkor kisebbségben élő magyarok nem hagytak felhőtlen, boldog emlékeket az ott élő többi nemzetben. Nem értették a városi létet, a politikai viszonyokat, s nem tudtak

⁵¹ Koós [é. n.].

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

mit kezdeni az etnikailag színes, polgári mentalitású társadalommal. Az egy időben fellépő magyar, olasz és horvát nacionalizmus szószólói pedig mindannyian a maguk képére akarták formálni azt a várost, mely mindig is kevert, internacionális kultúrájáról volt ismert.

A fiumei levéltárban fellelhető iratok, a családi archívumokban megbúvó írások sorában a fentebb közölt emlékiratok, jelentések csak néhány azon a források közül, melyek arról vallanak, hogy ott és abban a korban milyen volt Fiumében együtt élő emberek egymáshoz való viszonya, hogyan élték meg azt a tragikus időszakot. Megismerésük révén közelebb kerülhetünk ahhoz a Fiuméhez, amely a századfordulón és az első világháború előestéjén létezett, és amilyenre az első világháború utáni zavaros időkben vált. Ezen tanulmányommal kísérletet tettem arra, hogy egy másik oldalát mutassam meg az első világháború végnapjaiban még létező magyar Fiumének és az ott élő emberek életének. Talán egyszer elérkezik az idő arra, hogy a csaknem száz éve elfekvő iratokból megismerhessük Fiume igazi arcát, hangulatát, melyet a boldog békeidők mosolygós, napsütötte, felhőtlen magyar városaként őrzött meg a magyar emlékezet.

Felhasznált irodalom

- A fiumei m. kir. Állami főgimnázium értesítője az 1884/85 tanévről*, Közli: dr. Erődi Béla igazgató. Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, Fiume, 1885, 32. (rövidítés: Értesítő)
- Agliceriu, Remus 1919. *Igazgatói jelentés az 1918–1919-ik tanévről*, Scuola Elementare Torretta. Torrettai Áll. Elemi Iskola, Fiume. Rijekai Állami Levéltár. Državni Arhiv u Rijeci. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. 1919. év. 607. sz. Ad. 84/919.
- Fried Ilona 2001. *Emlékek városa Fiume*, Ponte Alapítvány: Budapest.
- Fried Ilona 2004. *Fiume*, Enciklopédia Kiadó: Budapest.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva 2009. Múltidézés egy megtalált forrás segítségével, in Golnhofer Erzsébet-Szabolcs Éva (szerk.): *Iskola és történeti emlékezet. Felmérés 1947-48-ból. Egy 1947-48-ban született iskolai ankét*, Gondolat Kiadó: Budapest, 9–32.
- Horváth József 1999. *A „Nautica”. A fiumei Magyar királyi állami Tengerészeti Akadémia története*, Ha-jós Bt: Budapest
- Horváth József 2003. A magyar Fiume végnapjai 1914-24, *Hadtörténeti Közlemények* 2003/1. <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00023/13.htm> [2010.10.20.]
- Kelemen Elemér *A magyarországi népoktatás a dualizmus korában*, http://www.tofk.elte.hu/tarstud/filmuvtort_2001/kelemen.htm [2010.05.13]
- Kiss Dezső 1968. A fiumei és magyar–horvát tengerparti kormányzó iratai a Fiumei Állami Levéltárban, 1870–1918. *Levéltári Szemle* 1968. 18. évf. 3. sz. 783–794. <http://mol.arcanum.hu/digilib/opt/a091001.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28fiume%20proviz%F3rium%29&s=SORT&m=1&a=rec> [2010.05.07.]
- Koós Olga [é. n.]. *Emlékeim*. Kéziratának másolata a tanulmány szerzőjének tulajdonában. 1970-es évek.
- Kósa László 2004. Az Észak-Adria mint üdülöhely az Osztrák-Magyar Monarchiában, in: Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó: Budapest, 43–50.

- Ladányi István 2004. Fiume a magyar népi emlékezetben, in: Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó: Budapest, 51–59.
- Lénard Sándor 1972. *Apám*, <http://mek.niif.hu/01500/01553/01553.pdf> [2010. 04.30.]
- Magyar kereskedelmi tengerhajózás Fiumében*, http://www.mult-kor.hu/20080711_magyar_kereskedelmi_tengerhajozas_fiumeben?print=1 [2010. 05. 07.]
- Magyar Nagylexikon*, 1998. Hatodik Kötet. Csen-Ec. Magyar Nagylexikon Kiadó: Budapest.
- Romsics Ignác 2003. *Magyarország története a XX. században*, Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó: Budapest.
- Simonné Pallós Piroska 2003. Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában, in: Kiss Vendel (szerk.): *Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Országos törvényektől a helyi szabályozásig*, Tudományos konferencia. Tatabánya, 2002. október 11. Tatabányai Múzeum, 125–135.
- Szabó Samu [é. n.]. *Adatok a Magyar Tengerészeti Akadémia történetéhez. Visszaemlékezés*, A kézirat Petneházy Zsolt tulajdonában. A másolatot köszönöm Simonné Pallós Piroskának.
- Tomka Béla [é. n.]. *Társadalmi integráció a 20. századi Európában: Magyarország esete. Demográfiai és családfejlődés*, <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/17/tomka.htm> [2010.11. 19].